

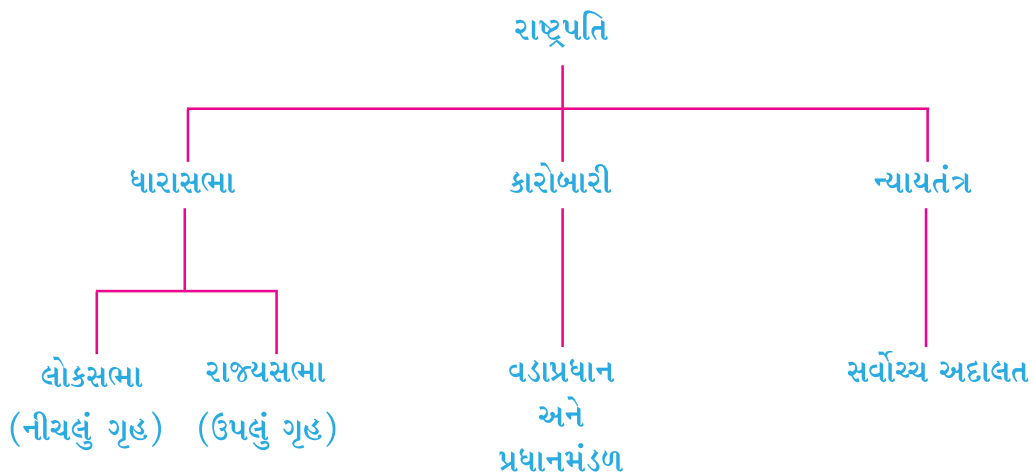

સંસદભવન

આપણી શાળાનું સંચાલન આચાર્ય, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા થાય છે. તમારી શાળામાં શાળા-પંચાયત કે શાળા-સમિતિ હશે. જેમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ જવાબદારી સાથે કાર્યો કરે છે. આ જ રીતે દેશનું સંચાલન કરવા માટે બંધારણમાં ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ વ્યવસ્થાને સંસદ કહેવામાં આવે છે. ગામના સંચાલન અને કાર્યો માટે ગ્રામ-પંચાયત હોય છે. નાનાં શહેરો માટે નગરપાલિકા અને મોટાં શહેરોના સંચાલન માટે મહાનગરપાલિકા અંગે આપણે જાણીએ છીએ. આ જ રીતે દેશના સંચાલન માટે સંસદ કાર્ય કરે છે. આપણા દેશની સંસદ અને તેની અન્ય બાબતો અંગે આપણે અભ્યાસ કરીશું.

સંસદની રચના

આપણા દેશનું સંસદભવન દિલ્લીમાં આવેલું છે. ભારતે સંસદીય લોકશાહીનું સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે. ભારતમાં સંસદ એ સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. આપણા દેશની સંસદ રાષ્ટ્રપતિ અને બે ગૃહોની બનેલી છે. જેમાં ઉપલા ગૃહને રાજ્યસભા અને નીચલા ગૃહને લોકસભા કહેવાય છે. આ બંને ગૃહના સભ્યોને સામાન્ય રીતે સંસદસભ્ય અથવા એમ.પી. (Member of Parliament) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લોકસભાના સભ્યોને પ્રત્યક્ષ મતદાન દ્વારા ચૂંટવામાં આવે છે. જ્યારે રાજ્યસભાના સભ્યો રાજ્યની વિધાનસભાઓના સભ્યો દ્વારા ચૂંટાય છે. દેશના મતદારો સીધા મતદાન કરી શકતા નથી. આથી રાજ્યસભાના સભ્યોની ચૂંટણી અપ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે. આપણા દેશની સંસદ અને તેના બંને ગૃહો અંગે વિગતે માહિતી મેળવીએ.

લોકસભા

રાજ્યસભા

લોકસભા (નીચલું ગૃહ)

આપણા દેશની લોકસભામાં કુલ 545 સભ્યો છે. આ સભ્યો વિવિધ રાજ્યોનું અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સંસદની બેઠકો રાજ્યોની વસ્તીના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે. દરેક રાજ્યને સમાન પ્રતિનિધિત્વ મળી રહે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. લોકસભાના સભ્યો લોકોના સીધા મતદાનથી ચૂંટાય છે. આ કારણે લોકસભાને ‘હાઉસ ઓફ પીપલ્સ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક બેઠકો અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના પ્રતિનિધિઓ માટે આરક્ષિત રાખવામાં આવે છે. તેમાં લોકસભામાં ગુજરાતની 26 બેઠકો ફાળવવામાં આવી છે.

લોકસભાના સભ્યપદ માટેની લાયકાતો :

- ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ.
- તેની ઉંમર 25 વર્ષ કે તેથી વધુ હોવી જોઈએ.
- તે અસ્થિર મગજનો, નાદાર કે ગુનેગાર હોવો જોઈએ નહિ.
- તે સરકારનો પગારદાર કર્મચારી હોવો જોઈએ નહિ.

મુદત :

લોકસભાની મુદત સામાન્ય રીતે પાંચ વર્ષની હોય છે છતાં રાષ્ટ્રપતિ ખાસ સંજોગોમાં લોકસભાને પાંચ વર્ષની મુદત પહેલાં પણ બરખાસ્ત કરી શકે અથવા એની મુદતમાં વધારો પણ કરી શકે. મુદત પૂરી થયે લોકસભાનું વિસર્જન કરવામાં આવે છે. ફરી નવેસરથી ચૂંટણી કરીને તેની રચના કરવામાં આવે છે.

લોકસભાનાં કાર્યો :

- લોકસભા સંઘયાદીના વિષયો પર કાયદા ઘડવાનું કાર્ય કરે છે.
- તે દેશના લોકોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખી નવા કાયદા ઘડવાનું, જૂના કાયદામાં ફેરફાર કરવાનું તેમજ તેને રદ કરવાનું કામ કરે છે.
- લોકસભા મંત્રીમંડળના સભ્યોની કામગીરી પર અંકુશ અને નિયમન રાખે છે.
- તે દેશના બજેટને મંજૂરી આપે છે. બજેટ સૌપ્રથમ લોકસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેને રાજ્યસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે.

- મંત્રીમંડળની કામગીરીથી લોકસભાના સભ્યોને સંતોષ ન હોય, તો તેમની સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરી તેમને સત્તા છોડવાની ફરજ પાડી શકે છે.
- તે દેશના વિવિધ પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરે છે અને તે તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચે છે.
- કેન્દ્ર સરકારે કોઈ પણ નાણાકીય બાબત માટે લોકસભાની મંજૂરી લેવી પડે છે.

રાજ્યસભા (ઉપલું ગૃહ)

આપણા દેશની રાજ્યસભાના કુલ 250 સભ્યો છે. આ સભ્યોમાંથી 12 સભ્યોની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા પસંદ થયેલા સભ્યો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, રમત-ગમત, કલા અને સામાજિક સેવા જેવા વિવિધ ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલા અને પોતાના ક્ષેત્રોમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કરનાર વ્યક્તિઓ હોય છે. રાજ્યસભાના 238 સભ્યો વિવિધ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. જેઓ અપ્રત્યક્ષ મતદાનથી ચૂંટવામાં આવે છે. રાજ્યસભાને ‘કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સ’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. રાજ્યસભામાં ગુજરાતને 11 બેઠકો ફાળવવામાં આવી છે.

રાજ્યસભાના સભ્ય થવા માટેની લાયકાતો :

- તે ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ.
- તેની ઉંમર 30 વર્ષ કે તેથી વધુ હોવી જોઈએ.
- તે અસ્થિર મગજનો, નાદાર કે ગુનેગાર હોવો જોઈએ નહિ.
- તે સરકારનો પગારદાર કર્મચારી હોવો જોઈએ નહિ.

મુદત :

રાજ્યસભાના સભ્યની મુદત 6 વર્ષની હોય છે. રાજ્યસભા એ કાયમી ગૃહ છે. રાજ્યસભાનું સંપૂર્ણ વિસર્જન થતું નથી. દર બે વર્ષે એક તૃતીયાંશ એટલે કે ત્રીજા ભાગના સભ્યો નિવૃત્ત થાય છે અને તેટલા જ સભ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે.

રાજ્યસભાનાં કાર્યો :

- લોકસભાની જેમ રાજ્યસભા કાયદા ઘડવાનું, સુધારવાનું અને રદ કરવાનું કાર્ય કરે છે.
- તે સરકારની કામગીરી વિશે ચર્ચા કરે છે.
- વહીવટીતંત્રની કોઈ પણ બાબતો વિશે મંત્રીઓને પ્રશ્નો અને પૂરક પ્રશ્નો પૂછે છે.
- નાણાકીય બાબતો અંગે તથા વહીવટીતંત્ર પર અંકુશ અંગે રાજ્યસભાને લોકસભા કરતાં ઓછા અધિકારો છે.

જાણવું ગમશે

ભારતનો કોઈ પણ નાગરિક એકસાથે બે ગૃહનો સભ્ય થઈ શકે નહિ. જો તે બંને ગૃહમાં ચૂંટાય તો કોઈ એક ગૃહમાંથી રાજીનામું આપવું પડે છે.

- તમારા વિસ્તારના સંસદસભ્ય વિશે નોંધ કરો.

સંસદસભ્યનું નામ	સંસદીય મત-વિસ્તાર (જિલ્લા, તાલુકા)

સંસદની જરૂરિયાત

આપણો દેશ વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. જેમાં વિવિધ ધર્મ અને જાતિના લોકો રહે છે. આવી વિવિધતા વચ્ચે દેશનું સંચાલન અને વ્યવસ્થાપન જાળવવા માટે સંસદ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. દેશના બંધારણમાં સંસદને દેશની સૌથી મોટી લોકશાહી સંસ્થા કહેવામાં આવે છે.

આપણે જોયું કે સંસદ બે ગૃહોની બનેલી છે. કાયદા ઘડવાની પ્રક્રિયા તેમજ તેમાં ફેરફાર કરવા માટે લોકસભા અને રાજ્યસભા સમાન રીતે ભાગીદાર છે. આ માટે બંધારણમાં વિશેષ માર્ગદર્શન આપવામાં આવેલ છે. સંસદ સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરે છે.

સંસદ અંગે વર્તમાનપત્રોમાં છપાયેલ સમાચાર વાંચી નોંધ કરો :

સંસદની ભૂમિકા

આપણે જોયું કે સંસદ બંધારણમાં દર્શાવેલ માર્ગદર્શન મુજબ કાર્યો કરે છે. આ કાર્યો માટે વિવિધ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે. સંસદ વર્તમાન કાયદામાં સુધારા કરવાનું, નવા કાયદા ઘડવાનું અને જૂના કાયદાઓને રદ કરવાનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે. સંસદ અંદાજપત્રના માધ્યમથી કારોબારી તંત્ર દ્વારા કરવામાં આવતા ખર્ચ પર નિયંત્રણ રાખે છે. સંસદમાં સરકારની નીતિઓની થતી ચર્ચા પરથી સરકાર પોતાની ભૂલો તથા ખામીઓ પ્રત્યે સભાન રહે છે અને સમગ્ર રાષ્ટ્ર સરકારી નીતિઓથી માહિતગાર રહી શકે છે.

ગુજરાતના સંસદસભ્યોમાંથી કોઈ પણ છ સંસદસભ્યોનાં નામ કોઈ વડીલ કે શિક્ષકની મદદ લઈ લખો :		
(1)	(3)	(5)
(2)	(4)	(6)

રાષ્ટ્રપતિ

રાષ્ટ્રપતિ દેશના પ્રથમ નાગરિક છે. તેઓ દેશના બંધારણીય વડા છે. આપણા દેશનો સમગ્ર વહીવટ રાષ્ટ્રપતિને નામે ચાલે છે.

લાયકાતો :

- તેઓ ભારતના નાગરિક હોવા જોઈએ.
- તેમની ઉંમર 35 વર્ષ કે તેથી વધુ હોવી જોઈએ.
- સરકારના પગારદાર કર્મચારી હોવા જોઈએ નહિ.
- લોકસભા કે રાજ્યસભાના સભ્ય બની શકે તેટલી લાયકાત ધરાવતા હોવા જોઈએ.

રાષ્ટ્રપતિની સત્તા અને કાર્યો :

- રાષ્ટ્રપતિ પ્રધાનમંત્રીની સલાહ મુજબ મંત્રીમંડળની નિમણૂક કરે છે અને તેમને શપથ લેવડાવે છે.
- રાષ્ટ્રપતિ સંરક્ષણ દળોના સર્વોચ્ચ વડા છે. તેઓ અન્ય રાષ્ટ્રો સામે યુદ્ધ જાહેર કરવાની, યુદ્ધ બંધ કરવાની કે સંધિ કરવાની સત્તા ધરાવે છે.
- રાજ્યના રાજ્યપાલ, સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓ, મુખ્ય ચૂંટણી અધિકારીઓ, વિવિધ દેશોમાં ભારતના રાજદૂતોની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ કરે છે.
- તેઓ સંસદનાં બંને ગૃહોની બેઠકો બોલાવવાની અને મુલતવી રાખવાની સત્તા ધરાવે છે.

- દેશના કોઈ ભાગની સલામતી સામે ભય ઊભો થાય તો કટોકટીની સ્થિતિ જાહેર કરી શકે છે.
- રાજ્યના મંત્રીમંડળને બરતરફ કરીને ‘રાષ્ટ્રપતિ શાસન’ સ્થાપી શકે છે. રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ શકે છે.
- રાષ્ટ્રપતિની સહીથી ખરડો કાયદો બને છે.

મુદત :

- રાષ્ટ્રપતિની મુદત 5 વર્ષની હોય છે.
- રાષ્ટ્રપતિ હોદ્દા પર હોય ત્યાં સુધી તેમની સામે કોઈ ફોજદારી મુકદ્દમો ચલાવી શકાતો નથી કે તેમની ધરપકડ કે કેદનો હુકમ થઈ શકતો નથી. રાષ્ટ્રપતિની ગેરહાજરીમાં ઉપરાષ્ટ્રપતિ ફરજ બજાવે છે. રાષ્ટ્રપતિ પોતાનું રાજીનામું ઉપરાષ્ટ્રપતિને સોંપે છે.

જાણવું ગમશે

- આપણા દેશના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ હતા.
- ભારતનાં પ્રથમ મહિલા રાષ્ટ્રપતિ શ્રીમતી પ્રતિભાસિંહ પાટિલ હતાં.

પ્રવૃત્તિ

ભારતના અત્યાર સુધીના રાષ્ટ્રપતિઓ અંગે સચિત્ર હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

પ્રધાનમંત્રી (વડાપ્રધાન)

પ્રધાનમંત્રી મંત્રીમંડળના વડા છે. તેઓ લોકસભા કે રાજ્યસભામાંથી ચૂંટાયેલ હોય છે. રાષ્ટ્રપતિ લોકસભામાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષ કે સમૂહના વડાને પ્રધાનમંત્રી તરીકે સરકાર રચવાનું નિમંત્રણ આપે છે. રાષ્ટ્રપતિ તેમને તથા મંત્રીમંડળને શપથ ગ્રહણ કરાવે છે. મંત્રીમંડળને સંસદની કારોબારી પણ કહેવામાં આવે છે. જો પ્રધાનમંત્રી રાજીનામું આપે તો સમગ્ર મંત્રીમંડળ વિખેરાઈ જાય છે. બંધારણીય રીતે પ્રધાનમંત્રી સંસદને આધીન રહી કાર્ય કરે છે.

પ્રધાનમંત્રીનાં કાર્યો

- પ્રધાનમંત્રી જુદાં-જુદાં ખાતાઓની ફાળવણી, તેની કામગીરીનું સંકલન અને દેખરેખ રાખે છે તેમજ નીતિવિષયક નિર્ણયો લે છે.
- મંત્રીમંડળના સભ્યોની નિમણૂક પ્રધાનમંત્રીની સલાહ અનુસાર ઔપચારિક રીતે રાષ્ટ્રપતિ કરે છે.
- કોઈ પણ મંત્રીને મંત્રીમંડળમાં લેવો કે ચાલુ રાખવો તે નિર્ણય પ્રધાનમંત્રી કરે છે.
- મંત્રીમંડળની બેઠકોનું અધ્યક્ષ પદ પ્રધાનમંત્રી સંભાળે છે.
- દેશના ચૂંટાયેલા સભ્યો સંસદમાં સરકારને વિવિધ પ્રશ્નો કરે છે. આ પ્રશ્નોના જવાબ આપવા માટે પ્રધાનમંત્રી અને કારોબારી બંધારણીય રીતે જવાબદાર છે.

જાણવું ગમશે

આપણા દેશના પ્રથમ પ્રધાનમંત્રી જવાહરલાલ નેહરુ હતા, તે સમયે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ નાયબ પ્રધાનમંત્રી હતા.

પ્રવૃત્તિ

ભારતના અત્યાર સુધીના પ્રધાનમંત્રી અને તેમના કાર્યકાળ અંગે સચિત્ર હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

સ્પીકર (અધ્યક્ષ)-સભાપતિ

લોકસભામાં ચૂંટાયેલ સભ્ય પૈકી એક સભ્ય લોકસભાના સ્પીકર તરીકે ચૂંટાય છે. મોટે ભાગે લોકસભામાં સ્પીકર શાસક કે બહુમતી ધરાવતા જૂથમાંથી જ પસંદ કરવામાં આવે છે. જ્યારે બંધારણની જોગવાઈ મુજબ ઉપરાષ્ટ્રપતિ હોદ્દાની રૂએ

રાજ્યસભાના સભાપતિ તરીકે જવાબદારી નિભાવે છે. કોઈ સભ્ય ગૃહમાં અયોગ્ય વર્તન કરે તો સ્પીકર કે સભાપતિ તેમને એક દિવસ અથવા આખા સત્ર માટે બરખાસ્ત કરી શકે છે. આ બંને ગૃહોમાં જે-તે ગૃહના સભ્યો તેમના પ્રશ્નો સ્પીકર કે સભાપતિને ઉદ્દેશીને પૂછે છે. તેઓ સીધા મંત્રી કે પ્રધાનમંત્રીને પ્રશ્ન કરી શકતા નથી.

જાણવું ગમશે

- આપણા દેશમાં લોકસભાના પ્રથમ સ્પીકર ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર હતા.
- રાજ્યસભાના પ્રથમ સભાપતિ ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન હતા.

સંસદસભ્યની ભૂમિકા

સંસદસભ્ય લોકસભાના હોય કે રાજ્યસભાના તેમના અધિકારો સમાન છે. તેઓ જે વિસ્તારનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે વિસ્તારની સમસ્યાઓ સંસદમાં રજૂ કરે છે.

સંસદનાં બંને ગૃહની કાર્યવાહી દેશના લોકો જોઈ શકે તે માટે તેનું જીવંત પ્રસારણ કરવામાં આવે છે. સંસદના કોઈ પણ ગૃહના સભ્યો તેમના વિચાર સ્વતંત્ર રીતે રજૂ કરી શકે છે. સંસદમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો અને તેના જવાબોની રેકર્ડમાં નોંધ કરવામાં આવે છે.

કાયદાની સમજ

ભારતમાં કાયદો ઘડવાની પદ્ધતિઓ બ્રિટનની સંસદના મોડેલ આધારે વિકસેલી છે. સંસદમાં કાયદા ઘડવામાં અને જરૂર જણાય ત્યાં સુધારા કરવામાં આવે છે. સમાજમાં સામૂહિક તેમજ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહે તે ઉદ્દેશ્યથી કાયદા ઘડવામાં આવે છે. કાયદાઓનો યોગ્ય અમલ થાય તે માટે કારોબારી કાર્યરત હોય છે. આપણા દેશના કાયદા દરેક નાગરિકને સમાન અધિકાર આપે છે. જો કાયદા મુજબ કામ ના થાય કે કોઈને અન્યાય થાય ત્યારે દેશનો નાગરિક ન્યાયતંત્ર પાસે જાય છે. કાયદાનું અર્થઘટન કરી ન્યાયતંત્ર યોગ્ય ન્યાય આપે છે. બંધારણ મુજબ દેશનું ન્યાયતંત્ર સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરે છે.

જાણવું ગમશે

- ખરડો કાયદો ક્યારે બને ?
- (1) પ્રથમ વાચનમાં ખરડાના સિદ્ધાંતો અંગે ચર્ચા થાય છે.
- (2) બીજા વાચન વખતે ખરડા અંગેની ઝીણવટથી અને ગંભીરતાથી ચર્ચા થાય છે.
- (3) ત્રીજા વાચન વખતે કલમવાર ચર્ચા થાય છે પછી બીજા ગૃહમાં ખરડાને મોકલવામાં આવે ત્યારે પણ ત્રણ વાચનની વિધિમાંથી પસાર થાય ત્યાર બાદ બંને ગૃહોની સંમતિ મળી છે તેમ માની રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવે છે. તેમની સહી બાદ ખરડો કાયદો બને છે.

કાયદો શા માટે ?

આપણા દેશનો કાયદો ‘સૌ સમાન સૌને સન્માન’ની નીતિને આધારે કાર્ય કરે છે. દેશમાં શાંતિ, સલામતી અને એકતાનો આધાર કાયદા પર રહેલો છે. લોકવ્યવસ્થા તેમજ સુચારું તંત્ર માટે કાયદો જરૂરી છે. કાયદા ઘડતી વખતે ભારતીય બંધારણનાં મૂલ્યોને નજર સામે રાખવામાં આવે છે. ભારતીય બંધારણથી વિપરીત કાયદો ઘડવામાં આવે, તો ભારતીય ન્યાયપાલિકા તે કાયદાને રદબાતલ ઠરાવી શકે છે.

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) આપણા દેશની સંસદમાં ગૃહ છે.
- (2) આપણા દેશનો સમગ્ર વહીવટના નામે ચાલે છે.

- (3) આપણા દેશની લોકસભામાં કુલ સભ્યો છે.
(4) ભારતની સંસદના ઉપલા ગૃહને કહેવાય છે.
(5) આપણા દેશના બંધારણીય વડા છે.

2. એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) આપણા દેશની સંસદ ક્યાં આવેલી છે ?
(2) સંસદસભ્ય બનવા માટે કેટલાં વર્ષની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવી છે ?
(3) રાજ્યસભાના સભ્યની મુદ્દત જણાવો.

3. ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) પ્રધાનમંત્રીનાં કાર્યો (2) સંસદ (3) કાયદો અને તેનું મહત્ત્વ

4. વિચારો અને લખો :

- (1) તમારા વિસ્તારના ક્યા-ક્યા પ્રશ્નો અંગે તમે જાણો છો ?
(2) જો તમે પ્રધાનમંત્રી બનો તો દેશને ગૌરવ અપાવવા કેવાં કાર્યો કરશો ?

